

Т.Горбань

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ:
ЗМІСТ ПОНЯТТЯ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ
ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТ.

Поняття «національне самовизначення» неправомірно зводити лише до розуміння його як права того чи іншого етносу на політичне виокремлення та утворення самостійної держави, як це здебільшого і трактується вітчизняною історіографією. Принаймні в суспільно-політичних реаліях початку ХХ ст., якими вони були стосовно українців Російської імперії (та й на українському етнічному обширі загалом) це поняття поєднувало в собі ряд взаємопов'язаних і взаємообумовлюючих проблем. Йдеться

про самовизначення етнічно-національне, мовно-культурне, правосуб'єктне — будь-то у статусі крайової автономії як складової федеративного утворення чи суверенної самостійної держави. Пов'язаною з ним є також проблема індивідуальної самоідентифікації (подвійної ідентичності), яка була одночасно як об'єктивно зумовленою, так і неоднозначною у реальних виявах та в її оцінках. А ще, коли йдеться про державно-політичне самовизначення, гостро постає проблема взаємовідносин між титульним етносом та іноетнічним населенням. Мається на увазі, що етнонаціональна структуризація як складова поняття «самовизначення», створюючи умови для усвідомлення свого національно-етнічного «Я», одночасно несе в собі загрозу етнорозмежувальних тенденцій, певного дистанціювання від іншого етносу, що суперечить ідеї загальносуспільної консолідації, такої необхідної для утвердження не просто самостійної, а й демократично-правової держави. Тож консолідація на основі етнічного самовизначення одних не повинна роз'єднувати їх з іншими.

На початку ХХ ст. з усіх складових «українського питання» однією з найактуальніших була проблема етнічно-національного самовизначення. Не виробивши за попередні століття національно-етнічної ідентичності, українці і на початку ХХ ст. здебільшого ідентифікували себе перш за все православними (якщо йдеться про «підросійських українців»), далі — підданими царя, членами певного соціального стану, і лише в останню чергу — специфічним регіональним різновидом «русько-православної» чи «православно-слов'янської» людності¹. До того ж слід мати на увазі, що на той час ще не сформувалася остаточно ані українська, ані російська нації, тож національно-етнічна ідентифікація ще не могла мати чіткої визначеності. Отже, на рівні масової свідомості українці фактично не відокремлювали себе від росіян. Загубивши свою історичну назву русинів і не засвоївши поки що нової — українців, писав на сторінках свого «Щоденника» Є. Чикаленко, український народ не мав до останнього часу одностайної назви, а називав себе так, як звать його сусіди: русинами, руснаками, малоросами, хохлами або просто «православними людьми»².

Необхідно також враховувати, що за століття спільного проживання у межах однієї держави відбувався об'єктивний процес, суть якого полягає у тому, що від покоління до покоління рівень етнічної самосвідомості знижувався. Відбувалася природна трансформація суспільних цінностей, способу буття одного народу під

впливом життєдіяльності іншого. Причому, чим менше різнилися між собою етнічні культури, до того ж тісно пов'язані релігійно-конфесійним фактором, тим природнішими видавалися асимілятивні процеси. «Союз з Московщиною — писав відомий громадсько-політичний діяч і вчений-соціолог М. Шаповал — мав характер союзу єдиновірців і братів: обидва народи мали назву «руських», обидва були православні, обидва мали однакову літературну мову, вироблену в Києві і не чужу Москві... Православ'я було таким аргументом спільності, що покривав собою всі інші»³.

Тож українська суспільно-політична думка початку ХХ ст. майже цілковито стояла на позиції, що визначала тогочасний рівень національної свідомості українців як досить низький, який не давав підстав говорити про усвідомлене сприйняття українським суспільством загалом ідеї державно-політичного самовизначення як національного інтересу. В кращому разі стосовно названого періоду правомірно говорити як про період прискореного, в контексті політизації українського громадського руху, переходу до національного самопізнання («хто ми є»), меншою мірою — про усвідомлення меж самовизначення національно-політичного («чого ми хочемо»).

Критично оцінюючи потенціал українського національного самовизначення на початок ХХ ст., відомий поборник української національної ідеї О. Лотоцький (певний час публікувався під псевдонімом О. Белоусенко) причину того, чому українське питання залишається «terra incognita» не тільки для народностей, що проживають поруч, а й для самих українців, бачив у відсутності ясної національної свідомості, усвідомлення своїх прав і інтересів навіть соціально активною частиною «самого українського племені»⁴. Століттями роз'єднаний український етнос надто пізно, за європейськими мірками, усвідомив себе нацією. Двадцяте століття застало його на півдорозі до такого усвідомлення, резюмують проблему автори багатотомної праці з політичної історії України ХХ ст.⁵

Гостроту проблеми етнічно-національної самоідентифікації зумовлював також, якщо не передусім, «російський фактор». У своєму природному прагненні розбудувати сильну державу російський царизм в останні роки його існування все більше зосереджував свою політику на проекті створення великої руської нації. Саме руської, у складі трьох східнослов'янських народів як етнічного ядра Великої Росії, тобто Російської імперії загалом. Стратегічні міркування великодержавників диктували таку етнополітичну

модель, яка не визнавала суттєвих етнічних розбіжностей між велико-, мало- та білорусами, включаючи всіх їх до «єдиної етнічної спільноти — руської нації». На відміну від свого ставлення до інших народів, що населяли імперію, влада не прагнула до встановлення етнорозмежувальних ліній між східнослов'янськими «племенами», навпаки, в різні способи, з репресивними заходами включно, намагалася створити уніфіковану етнічну спільноту.

Формування «триєдиної руської нації» мало відбуватися шляхом нівелювання етнічної ідентичності східнослов'янських народів. Українцям, як і білорусам, фактично відмовляли у статусі самодостатнього етносу, трактуючи їх як регіональний, малоросійський різновид «єдиноруської нації», що в реальній етнополітичній практиці позбавляло їх власного місця в етнонаціональній ієрархії Російської імперії. Влада, зазначав М. Грушевський, у своєму прагненні до «зовнішньої одноманітності і внутрішньої єдиності... з енергією і послідовністю, гідними кращого застосування, прагнула до того, щоб згладити, витравити історичні форми українського життя і національної особливості, послабити все, що виділялося порівняно з життям великоруського народу»⁶.

Усвідомлюючи загрозу такої політики для українського етносу як такого, М. Драгоманов ще наприкінці XIX ст. застерігав, що боротьба за національне самовизначення не буде успішною, якщо вона не ґрунтуватиметься на запереченні «єдності руського народу».

Отже, принципово важливо було визначитися концептуально: чи є українці окремим народом (етносом, нацією) у складі іншої держави, і тоді він має право на самовизначення у межах своєї території, на власне політичне життя з усіма наслідками аж до права на утворення самостійної держави, хоча останнє ще й не ставилося у політичну площину; а чи вони є одним із трьох руських «племен», історичними обставинами «вмонтованим» в «єдиноруський народ-націю», і тоді їхні права згідно з тогочасними правовими нормами полягатимуть щонайбільше в забезпеченні національно-культурної автономії та домаганні загальної для всіх рівноправності в структурах суспільства, складовою частиною якого вони є.

Названі етнополітичні визначення і були тим методологічним підґрунтям, навколо якого не стихали ані наукова полеміка, ані суспільно-політичні пристрасті як в Україні, так і у межах всього російського суспільства. Патріотично налаштована українська інтелігенція відстоювала концепцію самодостатності українського етносу-нації, що ґрунтується на відповідному етногенезі, на

окремій мові і культурі у всіх її проявах. Зокрема, історична наука, передусім в особі М.Грушевського, його учнів і однодумців, зосередилася переважно на опрацюванні наукової схеми української історії, розглядаючи українців не як гілку «єдиноруського народу», а як окремих і самобутній народ з власним етнічним корінням, з власною історією, культурою, традиціями і ментальністю. Причому нагальна потреба наукового спростування теорії «єдиноруськості» обумовлювалася як зазіханнями на українську самодостатність певного кола великоросів, так і запопадливими, за М.Грушевським, хитросплетіннями землячківськими про «единство русского народа и один язык от Карпат до Камчатки»⁷. Йдеться про те, як зазначав пізніше неупереджений дослідник української історії І.Лисяк-Рудницький, що і на рубежі ХІХ–ХХ ст. освічені прошарки українського суспільства — дворянство, молода буржуазія та велетенська більшість інтелігенції — стояли на платформі російської державно-національної належності. І навіть так звані українофіли, продовжує свій висновок названий автор, розуміли українство як регіональну різновидність у рамках усе-російщини⁸. Відрубність українства якщо й визнавалася, то переважно, якщо не виключно, в етнічно-побутових, ментальних вимірах.

У хрестоматійно відомій статті «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» М.Грушевський заперечує право «сучасної науки», яка шукала генетичні зв'язки між східнослов'янськими народами, «зв'язувати «київський період» з «володимирським періодом» як стадії того самого політичного й культурного процесу, беззастережно стверджуючи при цьому, що «Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська — другої, великоруської»⁹. Історію їх творять, продовжує автор, «неоднаково дві осібні часті руської народності», тут же зауважуючи: «Ліпше сказати — дві народності, аби оминути баламутств, зв'язаних з теорією «единства русской народности», існування якої він категорично заперечує.

Червоною ниткою через суспільствознавчі дослідження зазначеного періоду проходить центральна етнополітична ідея: етнографічна, культурна і історична близькість народності українсько-руської до великоруської не повинна служити підставою для їхнього отожднення, оскільки кожна з них жила своїм життям, мала свою історію і культуру, хоча багато в чому і споріднену.

Щоправда, у намаганні обґрунтувати автохтонність і відрубність українського народу не обходилося і без певної міфологізації, що в принципі й зрозуміло. Переконливою у цьому плані видається думка М.Рябчука, що народ, саме існування котрого в Російській імперії заперечувалося, природним чином намагався довести цілком протилежне за допомогою так само міфічних, хоч і з протилежними знаками, аргументів¹⁰. Проте визначальним стрижнем української етнополітичної думки було переконання, що без етнічно-культурної самоідентифікації (як на рівні окремого індивіда, так і народу загалом), без формування української національної ідеї самовизначення державно-політичне неможливе.

Це розуміли і противники українського національного самовизначення, тому й намагалися будь-що заперечити існування самодостатнього українського етносу, його культури, мови зокрема. В етнополітичній доктрині самодержавства мовно-культурній сфері суспільного життя надавалася роль одного з визначальних чинників великої політики. Принаймні заперечення української мови, культури як основного виразника національної ідентичності мало явно виражений політичний характер: немає мови — немає й народу як такого з його прагненнями до державно-політичного самовизначення. Тож мовні заборони, писав М.Грушевський, були сигналом до того, що будь-які прояви національної емансипації повинні придушуватися¹¹.

Влада, як і ідеологічно наближені до неї кола російського суспільства, передусім з-поміж інтелігенції, розглядали українство як ідею і український рух загалом через призму поєднання національно-культурних інтересів і політичних устремлінь «малоросійського сепаратизму». Вважалося, що в тіні культурних домагань українців ховалася політична програма українського національного руху. Як у владних імперських колах, так і у масовій свідомості російського суспільства утверджувався стереотип, що держава може бути сильною тільки за умови єдності дій всіх «племен», тобто всіх трьох східнослов'янських народів. В свою чергу, так у «триплемінну» єдність мала забезпечити спільна для них руська культура з мовою включно як основа «національної свідомості».

Остання розглядалася майже як доконаний факт, проте не виключалася й можливість її втрати, якщо місцеві сепаратисти культивуватимуть національні особливості, передусім у мовно-культурній сфері. Тому будь-які спроби трактувати «малорусское наречие» як окреме від загальноруського, тобто як самостійну

мову, приборчниками концепції великої руської нації категорично не сприймалися. Так, редактор одіозної газети «Киевлянин», він же один із засновників і основних ідеологів «Клуба русских националистов в г. Киеве» А.Савенко, посилаючись на норми міжнародного права, погоджувався, що кожний етнографічно самостійний народ, який має свою територію, має й невід'ємне право на самостійне політичне існування. Тому, якщо буде доведено, що малороси не є гілкою єдиного руського народу, а цілком окремим, самостійним народом, і що малоруський говір — це не наріччя єдиного руського народу, а окрема, самостійна мова, то висновок прийде сам собою: «і тому малороси повинні мати самостійне політичне існування». Тож зрозуміло, далі стверджує він, чому «в основі мазепинства, яке являє собою рух, спрямований на утворення «самостійної» України, лежить вчення про «самостійність» українського народу і його мови»¹².

У той час як самодержавна влада і її ідеологічні адепти мовно-культурну русифікацію розглядали і на практиці використовували як знаряддя створення уніфікованого, гомогенного (однорідного за складом) суспільства, для українців мовно-культурний сегмент суспільного буття був, за визначенням М.Чубинського, тією демаркаційною лінією, що відокремлює одну націю від іншої. Зокрема, мова для політично залежної нації, крім своєї комунікативної функції, в тих конкретних умовах набувала чітко вираженого політико-ідеологічного значення як визначальний інструмент національно-етнічної самоідентифікації. Тож мовно-культурний аспект українсько-російських відносин залишався і на початку ХХ ст. чи не головним стрижнем у наукових, ідеологічних та політичних дискусіях навколо «українського питання».

Українські інтелектуали національного спрямування небезпідставно розглядали мовно-культурну русифікацію як свого роду «другий акт» обрусіння українців, їхньої насильницької інкорпорації в суспільно-політичні структури Російської імперії: покінчивши з політичною автономією України, самодержавна влада намагалася нівелювати, а фактично — знищити й ті вияви національного життя українців, які, з її точки зору, загрожували цілісності Великої Росії. Для українців же в умовах їх фактично повної соціально-економічної інкорпорації в загальноімперські структури мовно-культурна ідентичність була чи не останнім бастионом, утримавши який можна було розраховувати на поступальний рух до національного самовизначення, у тому числі

і державно-політичного. Що усвідомлювали і противники українства, в різні способи намагаючись позбавити їх цього останнього плацдарму захисту етнічної ідентичності. «Один руський народ — одна руська мова» — постулат, який російським суспільством сприймався як свого роду етнополітична аксіома.

Проте всупереч тому, що політика русифікації «проводилася послідовно, майже без відступу, з вражаючою настирливістю і нерозбірливістю засобів»¹³, результату, адекватного зусиллям, не було досягнуто. Століття близького сусідства малоросів із великоросами, писав вірнопідданий монархіст академік Соболевський, не перетворили їх у великоросів. І це при тому, додамо від себе, що школа, церква, армія, адміністративні заборони, великоруська культура у всіх її складових — передусім високорозвинені література і мистецтво, спрацьовували на всеохоплюючу русифікацію українського суспільства, отже, й на його інкорпорацію в структуру «єдиноруської нації». І якщо українці повністю не втратили усвідомлення свого національного «Я», писав О.Лотоцький, то тільки тому, що вони потрапили під денационалізуючий прес уже тоді, коли міцно утвердилася власна культура, повністю задавити яку було взагалі важко, а витравити — неможливо. В українському національному організмі в моменти навіть самого високого асиміляційного тиску все ж продовжував битися пульс національного життя¹⁴. З чого напрошувався висновок, що всупереч намаганням влади домогтися національного знеосіблення української народності, «справа була зроблена лише наполовину: національна стихія не була задавлена, але душа народу була занапащена».

В українській суспільно-політичній думці таким «занапащенням» вважалось передусім соціокультурне роздвоєння ще недоформованої національної свідомості. За століття перебування у складі Російської імперії (ще раніше під владою Речі Посполитої) в українському суспільстві сформувався тип людини з амбівалентною свідомістю, тобто людини з подвійною самоідентифікацією. Стосовно досліджуваного періоду йдеться, передусім, про ту здебільшого освічену частину українців, яка поєднувала місцевий етнічно-територіальний патріотизм (переважно етнічно-культурного спрямування) з політичною лояльністю до російської імперської влади, її соціально-політичної системи і культурних цінностей. У вітчизняній історіографії щодо названого явища закріпився термін «малоросійство», а за людиною такого типу — «малорос».

Тогочасна суспільно-політична думка, принаймні в особі її представників національного спрямування, більш ніж неприхильно ставилась до «відступників від національної справи», вважаючи їх синонімом зрадництва, національного самозречення, капітулянтства тощо. «Малорос», який втрачав етнічну ідентичність, сприймався «свідомими українцями» як повністю асимільований великорос, байдужий до української національної справи. «Національними вповні, — писав на самому початку ХХ ст. М.Грушевський, — залишалися тільки народні маси — через свою темноту й повну безвладність; що підіймалося над ними — пропадало звичайно для народу»¹⁵.

Національно заангажовані українські інтелектуали і на початку ХХ ст. продовжували розглядати «малоросійство» як чи не найбільшу перешкоду на шляху національного самовизначення. «Ціле покоління, — на думку С.Єфремова, — було вже для українства таки навіки пропаще... Це справді ціла катастрофа в нашому національному житті, тим тяжча, що захопила якраз усе свіжіше, енергійніше — цвіт і надію нації. При українстві лишалися здебільшого люди старого виховання, — все ж молоде, з свіжими силами, з невичерпним запасом енергії, з новим методом думки — йшло до загальноросійського табору»¹⁶.

Остання фраза з наведеної цитати дає підстави звернути увагу на певне зміщення акцентів в оцінці «малоросійства» як суспільно-політичного явища. Якщо народницька історіографія і співзвучна їй публіцистика все ще розглядали «малороса» як «повністю асимільованого великороса», який хотів «і рідному краю послужити, і не прогнівити того, від кого залежить заслужити «Станіслава на шию» (Б.Грінченко), «заслужити милості царя» (Є.Чикаленко), а відповідно і соціальні блага, то представники нової хвилі в українській політичній думці дивилися на проблему значно ширше. В їхній оцінці «втеча від свого народу» пояснюється не банальною зрадою чи жадобою нагород і привілеїв, а й об'єктивними факторами. Так, С.Єфремов пов'язує перехід частини українців до «загальноросійського табору» (що аж ніяк не співвідноситься з прагненням асимілюватися у великоросійський етнос — Т.Г.) з впливами, як сказали б сьогодні, загальнолюдських цінностей, які створювали принади «для людей з вищими запитами до життя»¹⁷.

Про «певний процент українців», що «пішов у російську революцію..., не виявляючи ніякого холопства перед Москвою», говорила й Леся Українка, закликаючи «не валити до купи всіх українців,

нагнітивши їх зверху обвинуваченням в бездонному холопстві»¹⁸. Ще один представник творчої інтелігенції — В.Короленко, якого, як і М.Гоголя, «свідомі українці» відносили до «класичних малоросів», у листі до Х.Алчевської писав: «Річ не в тому, що деякі *енки* пишуть по російському. Інакше не вміють. Питання в іншому: чому ціле покоління йшло в загальноросійський рух, який вимагав простору і давав його молодій самовідданості без національно-племінних рамок»¹⁹.

Як бачимо, названі автори розглядають проблему подвійної самоідентифікації в іншій площині, говорячи про перехід цілого покоління українців (чи їх певного відсотка) в загальноросійський демократичний рух, не зводячи проблему до «втечі у великоруський табір». Але чи означала участь українців у російському загальнодемократичному русі відсторонення від «української справи», якщо розглядати її у більш широкому контексті, у поєднанні, враховуючи тогочасні реалії суспільного життя, соціальних і національних пріоритетів, перші з яких були однаково актуальними для всіх народів Російської імперії, другі ж розглядалися як складова, хоча до певної міри як похідна, частина демократичних перетворень в багатонаціональній країні.

¹ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. — К., 2000. — С. 73.

² Чикаленко Є. Щоденник. — К., 2004. — Т. 1. — С. 256.

³ Шаповал М. Соціологія українського відродження. — К., 1994. — С. 24.

⁴ Белоусенко О. Terra incognita // Украинский вестник. — 1906. — №12. — С. 948.

⁵ Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. — К., 2002–2003. — Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. — 1917 р.) / Ю.А. Левенець (кер.), Л.П.Нагорна, М.С.Кармазіна. — К., 2002. — С. 19.

⁶ Грушевський М. Освобождение России и национальный вопрос. — С.-Пб., 1907. — С. 22.

⁷ Грушевський М. Гімн вдячності // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол. П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П.Сохань. — Львів, 2002. — Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». — Львів, 2005. — С. 13.

⁸ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 т. — Т. 1. — К., 1994. — С. 18–19.

⁹ Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. — Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». — Львів, 2002. — С. 77.

¹⁰ Рябчук М. Назв. праця. — С. 7.

¹¹ *Грушевський М.* Освобождение России и национальный вопрос. — С. 22.

¹² *Савенко А.* Основы мазепинства // Киевлянин. — 1912. — 8 января.

¹³ *Белоусенко О.* Назв. праця. — С. 949.

¹⁴ Там само. — С. 948.

¹⁵ *Грушевський М.* На порозі століття // *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. — Т. 1. — С. 209.

¹⁶ *Єфремов С.* Фатальний вузол // *Єфремов С.* Вибране: Ст. Наук. розвідки. Моногр. / Упорядник Є. Соловей. — К., 2002. — С. 37.

¹⁷ Там само. — С. 25.

¹⁸ *Українка Л.* Замітки з приводу статті «Політика і етика» // *Українка Леся.* Твори: В 10 т. — Т. 8. — К., 1965. — С. 241.

¹⁹ *Короленко В.* Лист до Х.Д. Алчевської (20 травня 1908 р.) // Історія української культури: Зб. матеріалів і документів / Упоряд.: *Б.І.Білик, Ю.А.Горбань, Я.С.Калакура* та ін.; За ред. *С.М.Клапчука, В.Ф.Остафійчука.* — К., 2000. — С. 240.